

**ИМА ЛИ ИЗЛИШНИ ГРАЖДАНИ И
ВЪЗМОЖНО ЛИ Е ДА ИМА ИЗЛИШНИ ХОРА
(НЯКОИ ПРАВНО-ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ ЗА РАЗВИТИЕТО И ЗНАЧЕНИЕТО НА ПРАВОТО НА
СОБСТВЕНОСТ КАТО ГАРАНЦИЯ ЗА РЕАЛИЗИРАНЕ НА ЧОВЕШКИТЕ ПРАВА И СВОБОДИ)**

Милена Караджова, Ph. D.*

Резюме: Студията разглежда в исторически контекст връзката притежаване на собственост – човешки права. В древността попадането в робство поради неизплатени дългове или самопродажбата поради недостиг на средства са разпространено явление. През Средновековието икономическите отношения налагат развитието на нови правни институти, включително и по отношение на ограничаване на основни права и свободи поради недостиг на средства за съществуване. В съвременното изпадането в дългова зависимост има за последица морална деградация и икономически упадък.

Ключови думи: собственост, право на собственост, права на човека, дългово робство, дългова зависимост

Голяма част от този текст беше публикувана за първи път под заглавието „Някои исторически бележки за развитието и значението на собствеността като гаранция за реализирането на човешките права и свободи“ в сборник статии „Правата на гражданите и тяхната защита“ (Нов български университет, 2019 г.). Впоследствие изследванията ми добавиха в темата за историческото развитие на правните институти на дълговата зависимост нови факти и съответно – допълнителна аргументация на вече представените идеи.

Съвременните общества споделят разбирането, че всички хора се раждат свободни и равнопоставени пред закона. Струва ми се, че често човешките права се разглеждат отделно, сами за себе си и независимо едно от друго, без да бъдат правени паралели между тях. Това изпъква особено по отношение на правото на собственост. *Частната собственост е гаранция за съществуването на човешките права и свободи.* Правната уредба на собствеността е обществен процес, характеризиращ се с променлив успех, в лутане между въпросите за допустимите размери на частната и публичната собственост, социалното подпомагане, личната отговорност за самия теб. Правото на

* Адвокат към Софийска адвокатска колегия. Щатен преподавател в Нов български университет. Доктор по право. Научните й изследвания и публикации са в областта на собствеността, права на човека, обществените поръчки.

собственост следва да се разбира не само като правно гарантирана възможност, но и като задължения на собственика, като отговорност за реализиране на предоставените му права в рамките на общественото благополучие.

Изследването разисква връзката между правото на собственост и значението му за притежаването и реализирането на други човешки права и свободи. И по-конкретно – показва как липсата на собственост води до невъзможност за участие в обществения и политическия живот, до попадане в зависимост, до загуба на свобода. Представени са в исторически контекст модели, при които свободен човек, поради икономическа принуда, се поставя сам в зависимост от друг човек, губейки личностен, съответно социален, икономически и политически статус. Значителна част от изследването разглежда отношения, характерни за западната част на Европа – един различен обществен и юридически ред, който трудно би могъл да бъде механично пренесен в националната ни правна действителност. Считаю, че това не е и нужно. Въпреки че историческата събитийност през последните 140 години ни налага на няколко пъти динамично реципиране и транспониране на привнесени отвън правни модели. За да работят, тези модели трябва да бъдат осмислени и побългарени. В случая „побългарени“ има само положителен контекст и е задължително условие за успешното прилагане на правната норма в националната културна и социална среда.

Развитието на разглежданите правни институти е представено в тяхната историческа последователност и логика, което би трябвало да направи предложеното изследване както полезно, така и интересно четиво. Смесово изследването може да бъде разделено на три части според историческата периодизация: 1) разгледани са законодателни текстове, регламентиращи попадането в дългова зависимост през древността (най-тежка проява на тази зависимост е дълговото робство); 2) от периода на Средновековието е представен договорът за серваж, при който свободен мъж доброволно се поставя под властта на друг поради икономически причини; направено е разграничение между договора за серваж и договора за васалитет; 3) в края е поместен кратък правно-исторически анонс на българската действителност от края на XIX – началото на XX в., представящ тежката дългова криза, в която изпадат българските селяни в края на XIX в. и последиците, които има за обществото липсата на адекватни политики и правни норми в областта на кредитирането.

Съвсем накратко са засегнати скитничеството и просията. Скитничеството е проблем, избуял в средновековна Европа също вследствие на обедняване и липса на

собственост. Появяват се маргинали, избрали да не попаднат под ничия опека, но реално лишени от права.

Разглеждането на процеси в такъв дълъг исторически период има както предимства, така и недостатъци. Предимството, мотивирало и избора, е, че могат да бъдат проследени процеси, да бъдат изведени решения, доказани като успешни и да бъдат избегнати грешки. Недостатъкът е, че поради ограничения обем изследването неизбежно ще има и елементи на фрагментарност.

Насилственото поставяне в зависимост не е част от това изследване. Тук се разглеждат въпроси, свързани с *ограничаването на основни човешки права поради бедност и въз основа на договорно споразумение, страна по което е лишаващият се от права*. Важно е да се отбележи, че при разглеждането в исторически план на попадането в лична зависимост поради недостиг или липса на средства и имущество, често се смесват различни институти: 1) дълговото робство, 2) дългова зависимост, 3) различните форми на феодална зависимост през Средновековието в Западна Европа (каквото е серважът например). Също така е важно да се подчертае, че институтът на поставяне в дългова зависимост, както и дълговото робство са непознати за българската правна традиция.

Специално внимание е отделено на правото на собственост върху земя. Един от основните аргументи за това е фактът, че през по-голяма част от своята история човечеството е земеделско. Правото на собственост – особено по отношение на земята – е свещено. Свещеността в старозаветните норми например може да бъде обоснована по два начина: земята е собственост на Бог и му принадлежи поради значението му на Създател, и земята е собственост на Бог и му принадлежи поради значението му на Спасител. Старият завет неизменно разглежда света като собственост по право на Бог по силата на неговото творение. Суверенните му права върху земята и нейните обитатели са силово демонстрирани чрез Потопа, както и чрез разрушаването на Содом и Гомор¹.

Столетия наред правото на собственост върху земя е кумулативно обвързано с произхода, респ. с гражданството.

Въпреки че разглежда исторически въпроси, темата е актуална най-малкото по четири причини: 1) Дълговото робство продължава да е част от съвременния свят. 2) Въпросът за загубата на лични права в следствие на нисък социален статус е значим и

¹ *Battle, John A.*, Property Rights and Responsibilities in the Old Testament, WRS Journal 15:1 (February 2008), с. 15–27.

днес, особено в контекста на агресивността на финансовото кредитиране, неспособността на значителна част от кредитополучателите в България – физически лица, да планират и управляват средствата си в дългосрочен план и правата, предоставени от действащото законодателство на колекторските фирми; 3) Развитието на технологиите и на изкуствения интелект поставя въпроса дали замяната на човешкия труд би могла да доведе до наличие на хора, които, ако нямат своя собственост, биха се превърнали в излишни хора; 4) Самата поява на такъв въпрос води неизбежно до следващия: човешките права съществуват съвкупно, заедно, независимо едно от друго, или напротив – съществува алгоритъм, последователност при реализирането на правата на човека и част от правата са първични не защото човек просто се е родил, а са първични, защото са гаранция за останалите права. Ако приемем едно такова твърдение, то тогава правото на собственост ще е сред най-първичните права.

Темата е приложима не само по отношение на частната, но и на публичната собственост: неспособността да се управлява публичната собственост има за последица в наднационален план риск от попадане и на публичния сектор в дългова зависимост.

Разбира се, поетият дълг трябва да бъде изпълнен, заемът трябва да бъде върнат. Това никой не оспорва. Въпросът е какво се случва, когато си добросъвестен, но не можеш да изпълниш поетия дълг, да върнеш получения кредит? Защото продължителността на един жилищен кредит днес съвпада с продължителността на активния човешки живот. Но никой не може да предвиди със сигурност съдбата си за двадесет или тридесет години напред.

Значителна част от древните икономики се основават на робския труд². С приключването на древността робството не изчезва. *Дългово робство съществува и днес в много места по света.* Според изследвания към 2016 г. около 40,3 млн. души живеят

² Икономиките, базирани основно на робския труд, са тези, съществували в класическата епоха на Елада и в Римската империя. За разлика от тях стопанството на древния Близък изток се базира по-скоро на постоянна или временна задължителна трудова повинност на поданиците, отколкото на труда на робите.

под някоя от формите на съвременно робство, а цената на един роб е между 10 долара³ и 90 долара⁴.

Действащата международноправна уредба забранява робството, включително попадането в робство поради дългове. През 1926 г. Обществото на народите приема Конвенция относно робството, с която предвижда предприемането на политически, законодателни и административни мерки, целящи забрана на задължителния или принудителния труд, произтичащи от условия, аналогични с тези на робството⁵. През 1956 г. е приета Допълнителна конвенция относно премахването на робството, търговията с роби и институциите и практиките, подобни на робството. В Допълнителната конвенция е предвидена пълна забрана както на зависимостта поради дългове, така и на крепостничеството. Дадена е легална дефиниция на разбирането за дългова зависимост в съвременния смисъл на понятието: „Дългова зависимост/дългово робство е статус, възникващ въз основа на предоставена от длъжника гаранция за дълга. Тази гаранция се изразява в предоставяне на труд лично от самия длъжник или от лица, намиращи се под неговата власт, и ако стойността на дължимото не е разумно остойностена, или ако липсват разумно приложими условия за погасяване на дълга, или ако продължителността и характерът на този труд/дейности не са съответно ограничени и определени“ (чл. 1, ал. 1)⁶. Това не е първият легален текст, стремящ се да забрани това противоестествено за човека състояние. Напротив. И въпреки това проблемът продължава да е актуален.

Белезите на робството са се променили, но не и съдържанието му. В изследването си за новите измерения на робството Бейлс прави съпоставка на старите и новите типологии на института. Характеристики в неговите стари, исторически съществували

³ globalslaveryindex.org;

⁴ Ако през 1850 г. цената на един роб в южните щати на Америка е около 40 000 днешни долара, то цената в света сега варира около сумата от 90 долара (Source: Disposable People: New Slavery in the Global Economy).

⁵ Slavery Convention (Convention to Suppress the Slave Trade and Slavery) – League of Nations, 1926.

⁶ Supplementary Convention on the Abolition of Slavery, the Slave Trade, and Institutions and Practices Similar to Slavery, 1956, UN – Article 1, section (a): „Debt bondage, that is to say, the status or condition arising from a pledge by a debtor of his personal services or of those of a person under his control as security for a debt if the value of those services as reasonably assessed is not applied towards the liquidation of the debt or the length and nature of those services are not respectively limited and defined“.

форми, са: 1) собствеността върху роби е правно уредена; 2) робът е скъп⁷; 3) робът носи ниски печалби; 4) недостиг на потенциални роби; 5) дългосрочни отношения на зависимост; 6) етническите различия са важни. Към тези исторически характеристики на робството, изведени от Бейлс, трябва да се добави още една – в древността расовите различия по отношение на робството са без значение. Характеристики на робството в неговите нови форми според Бейлс са: 1) не съществуват правни основания за притежаване на роби; 2) много ниска цена за придобиване на роби; 3) много висока печалба от продажбата на роби; 4) излишък на потенциални роби; 5) кратък период за взаимоотношения; 6) робите са за еднократна употреба; 7) етническите различия имат малко значение⁸. През 2012 г. от фондация Walk Free е разработен „Световен индекс на робството“⁹. *Като основна причина за попадане в дългово робство през нашето хилядолетие е сочена бедността*¹⁰. *Вследствие на бедността и изпадането в дългова зависимост се стига до дългово робство; в някои държави тази зависимост се предава по наследство.*

Въпросът за дълговата зависимост и дълговото робство поставя множество разнопосочни въпроси. Фокусът в настоящите редове е върху релацията дългова зависимост / дългово робство – от една страна, и липсата на собственост – от друга. Тази липса може да е както по наследство, така и поради неспособност да се управлява притежаваното имущество¹¹.

⁷ В края на III хил. пр. Хр. в Месопотамия (Акад и III династия на Ур) средната цена на роб е 10–15 сребърни сикли; Около 1700 г. пр. Хр. Йосиф е продаден на исмаилтяни за 20 сребърни сикли (Бит. 37:28). В по-късни периоди средната цена на робите от мъжки пол във Вавилонската, Асирийската и Персийската империи нараства на 50–60 до 90–120 сикли. Жените-роби в детеродна възраст се продават на по-висока цена от мъжете – Нов библейски речник, С.: „Нов човек“, 2007, с. 1186.

⁸ Bales, K. New Slavery: A Reference Handbook, www.abc-clio.com, с. 9.

⁹ Global Slavery Index.

¹⁰ Gupta, Sh., The bondage of dept: A Photo Essay, projects.journalism.berkeley.edu

¹¹ Лошото управление на притежаваното имущество може да е както резултат на лична неспособност да се управлява и стопанисва собствеността (римското право например въвежда института на попечителство на прахосниците, като първоначално попечител се назначавал за предпазване от прахосване на имущество, получено чрез наследяване по закон, а по-късно за разточителни били определени всички, разпиляващи имуществото си, без значение какъв е произходът на тяхното имущество – Андреев, М. Цит. съч., с. 174), така и последица на лоши публични политики (напр. липса на адекватно банково законодателство, лихварство, неподходяща държавна намеса в областта на способите за събиране на вземания и др.)

Дълговата зависимост и дълговото робство са най-крайните, но не и единствените уродливи измерения на липсата на собственост. Въпреки че не са част от това изследване, *просията и скитничеството* също са следствие на бедността. През вековете се наблюдава една нарастваща тенденция за наказването / пенализацията им, макар че обществото има по-благосклонен поглед по отношение на просяка. Изворите за скитничеството основно са свързани с публичните власти. Това е съвсем естествено – тези маргинални групи обикновено са неграмотни. В Европа отношението към просията е поставено на няколко различни плоскости, като основания за това различно третиране са заложи в концепцията за християнската бедност. Така например два от най-големите католически ордена – францисканци и доминиканци, се издържат с просия и са наричани мендиканти (*mendicatio*).¹² До XIV в Западна Европа образът на бедния скитащ просяк се въплъщава най-често в бедния християнски просяк, който получава лепта и играе ролята на посредник пред Господ за своите дарители.¹³

По отношение на скитничеството обществените нагласи са подчертано негативни. През вековете е прието значително законодателство, което да даде юридическо определение на индивидите, живеещи извън обществото. Скитничеството се разраства през Средновековието. Обезземляването, войните, въвеждането на система за наследяване, при която цялото имущество получава първородният син, а всички останали деца са лишени от наследство, свободата, предлагана в града, затвърждават разрастването на тези процеси, респ. на съпътстващите ги проблеми. Липсата на собственост за самоиздръжка е в основата им.¹⁴

¹² На френски думата „mendicite” (просия) идва от латинското „mendicitas”, като френският термин за пръв път се появява през 1278 г., описвайки „състояние на крайна бедност, състояние на този, който моли за лепта”, но глаголят „mendier” – „прося”, „моля за лепта за християнска обител” вече е бил използван в началото на XII век, докато терминът просяк „mendiant” (лице, което проси), се появява едва в края на века. (*Kitts, Antony, Mendicité, vagabondage et contrôle social du moyen âge au XIXe siècle: état des recherches*, *Revue d'histoire de la protection sociale* – 1/ 2008).

¹³ Просякът-монах в частност и дарителството на вярващите изобщо е следствие на християнската доктрина за единението на човека с Господ, което обичайно се реализира в няколко аспекта: първият е натуралната връзка чрез Адам; втората е Старият завет; третата е Новият завет. Монасите са четвъртата връзка на човека с Господ и тяхната функция е чрез непрекъснатите си молитви да изпросят опрощение за всички. Монасите са класическите *Oratores*. Първите християни са маргинали и против елита, заявявайки постулата, че бедните ще се спасят. Католицизмът ще запази *Privilegius Paupertas* (привилегия на бедността), отстоявайки, че не само не е унижително да си беден, но че това е привилегия, пътят към Спасението.

¹⁴ Първите дефиниции за скитничество (1382 и т. н.) са се запазили доста дълго във времето, с разлика само в някои от нюансите. Законодателството постепенно избистря своите юридически дефиниции. Във

Дългово робство в древността: общи бележки

В древността робството е обичайно явление. Най-вероятно се появява в края на IV хил. пр. н. е. Въпреки че съществува във всички държави в Близкия Изток, а също и в антична Европа, институтът на робството се проявява по различен начин както в пространството, така и във времето. Основни причини за попадане в робство са пленничество при война и икономически мотиви, които имат за последица различни форми на дългова зависимост, а в най-крайните си форми се изразяват в дългово робство. Уредбата на института в Близкия Изток – от една страна, в Древна Гърция – от друга, и в Рим – от трета, представя както общи страни, така и значителни различия.

Икономиките, базирани основно на робския труд, са тези, съществували в класическата епоха на Елада и в Римската империя. За разлика от тях стопанството на древния Близък Изток се базира по-скоро на постоянна или временна задължителна трудова повинност на поданиците, отколкото на труда на робите.

Лингвистичните анализи на думите за роб на иврит, старогръцки и латински представят множество допирни точки в разбиранията на древните за робството. Така изследователите се обединяват около дефинирането на възприятията за робството в предхристиянския период като акт на безчестие и позор, на социална смърт, които робът си е причинил сам или някой друг му е причинил. Състои се в насилствено лишаване на човек от свободата да взема решения и да предприема действия по собствено усмотрение. С него се установява право на собственост на един човек върху друг човек (върху други хора). От друга гледна точка робството може да бъде определено и като

Франция например един от първите опити за определение според Робер Кастел се намира в разпореждане на Франсоа I от 1534 г., което гласи: „Всички скитници, безработни, неопределени хора и други, които не разполагат с никакви средства, за да се издържат и които не работят, нито орат, за да си изкарват хляба“. Това определение почива върху два критерия, присъщи на скитника: липсата на работа и следователно на средства за живот и отсъствието на принадлежност към една общност“. Следващите определения ще продължат да подхващат тези две характеристики на скитника, като добавят елементи на уточнение. По такъв начин към отсъствието на занаят в кралската декларация от 27 август 1701 г. се добавя липсата на жилище: „Обявяваме за скитници и за маргинали тези, които нямат нито професия, нито занаят, нито сигурно жилище, нито средства за препитание и които не са определени и които не могат да докажат добрите си живот и нрави чрез лица, достойни за доверие“. (Kitts, Antony, *Mendicité, vagabondage et contrôle social du moyen âge au XIXe siècle: état des recherches*”, *Revue d'histoire de la protection sociale* – 1/ 2008).

доброволно или насилствено робуване на друг човек, на държавата или на храм, като правният и социалният статус на роба са сведени до безличното приравняване на вещ.¹⁵

Отношението обаче, което имат към робството евреите, елините и древните римляни, в някои аспекти значително се различава. В периода на създаването на Новия завет съществуват важни отлики между тези три различни средиземноморски традиции, които оказват своето влияние и върху новозаветните норми, респ. върху християнска Европа.

Евреите имат ясно изразено негативно отношение към третирането на евреин като роб. Причините за това са исторически – еврейското робство в египетската земя. Йехова ги освобождава и те са длъжни също да освободят своя роб. Всъщност евреин може да стане роб на друг евреин единствено поради бедност, затова и предвидените изисквания за отношение към роба са в контекста на дълговото робство. Тук имаме ясно изразен критерий за разграничаване отношението към роба на етнически признак – облекченията съществуват по отношение на евреин, но не и по отношение на чужденец. В Стария завет намираме лимит за срока на служене на господаря, задължение да бъде върната на роба в определен период свободата, а също така след освобождаването господарят да даде на роба необходимото му за оцеляване. Елементи от тази концепция чрез християнството са въведени и в европейската правна традиция и са ясно различими в съвременното социално законодателство, включително в разпоредбите за имущество, върху което не може да бъде приложено принудително изпълнение. Законите на Ману пък правят разграничението на кастов принцип.

Като цяло древните гърци разглеждат роба като по-нисш по природа. Римляните приравняват роба на вещ¹⁶. Изглежда обаче, че римляните правят разлика между правния институт на роба и правния институт на робството. Робството може да бъде разглеждано като процес, включително за интегриране на робите в обществото, поради което робът например подлежи на образование. Много роби имат очакването да бъдат освободени и при определени обстоятелства да придобият римско гражданство.

¹⁵ The Westminster Theological Wordbook of the Bible, Westminster John Knox Press, 2003, с. 473

¹⁶ Corporales (res) haec sunt quae tangi possunt, velut furdus, homo ... (G. 2, 23); Телесни (вещи) са тези, които могат да се докоснат, като напр. земята, робът... (Гай) – Андреев, М., Римско частно право, С: пето издание, с. 153.

Гърците и римляните трансформират робството в нещо изцяло ново и различно в човешката история – те съумяват да създадат една институционализирана система за робски труд, която да бъде използвана както в земеделските стопанства, така и в града.¹⁷

Един от основните фактори, които водят до попадане в дългово робство, е прекомерно високата лихва при предоставянето на заеми. По принцип заеми се предоставяли от храмовете, жреците, от големите собственици на земя, от успели търговци. В древните текстове – официални законодателни актове, както и частни договори, уреждането на взаимоотношения, свързани с условия за предоставяне на заем, са често срещани. Заемите били предоставяни в сребро или в стоки (зърно, добитък и др.¹⁸). Предоставяли се срещу определена лихва. В Древен Вавилон обичайният размер на лихвата бил 20 – 25 %, когато заемът е даден в сребро, и 33 ½ – когато е в зърно. Кодексът на Хамурапи споменава тези стойности и при начисляване на по-висока лихва предвижда за наказание лишаване на заемодавеца от правото му да претендира връщането на заема и уговорената лихва¹⁹. В Асирия от достигналите до нас извори може да се направи заключение, че не е съществувал фиксиран или обичаен размер на лихвата по заеми.

През определени периоди лихварството достигало мащаби, които били неприемливи дори за тези сурови времена, и срещало опитите на законодателя да ограничи попадането в робство поради поети дългове. Примери в тази посока са Законите на Хамурапи, които въвеждат краен времеви предел при обезпечаването на дълг с предоставянето като залог на близки на длъжника или на самия длъжник (до 3 години), Старият завет (до 6 години), законодателството на Солон в Древна Гърция, в Рим – законите на Луций Секстий Латерн и Гай Лициний Столон от 367 г. пр. н. е. и Законът на Петелий (*Lex Poetelia Papiria de nexis* от 326 г. пр. н. е. – окончателно забраняващ дълговото робство).

Невъзможността да бъде върнат материален дълг е основен способ за попадане в дългова зависимост и дори в дългово робство. Характерна за древността е възможността

¹⁷ The Westminster Theological Wordbook of the Bible, Westminster John Knox Press, 2003, с. 474.

¹⁸ Закони на вавилонския цар Хамурапи: §113 „Ако човек има да получава от човек дълг в храни или в сребро...“

¹⁹ Обичайната формула за определяне на лихвата гласи „interest on one mina twelve shekels of silver he shall pay“. В много документи лихвата се определя като „обичайната лихва той ще изплати“ или „Лихвата на Shamash“ [т.е. в съответствие с фиксирания размер на лихвата на храм Shamash] той ще плати“.

длъжникът да върне заема в пари, да се издължи чрез труд – свой или на член от семейството (в някои законодателни актове са предвидени ограничения относно възможната продължителност на изплащането на заем чрез труд), длъжникът да се постави сам или да бъде поставен в състояние на трайна дългова зависимост, в най-крайните случаи – да се самопродаде в дългово робство. Доброволната самопродажба в робство може да бъде определена като често срещано явление – последна възможност за спасение от гладна смърт.

Способи за попадане в робство или друга форма на зависимост поради бедност в древния Близък Изток

Законова уредба на попадането в дългова зависимост откриваме в множество клинописни текстове. Липсата на работа, прогонването от земята вследствие на войни, икономическите кризи, болестите или природните бедствия имали за честа последица неплатежоспособност и водели до залагането или продаването на робите, децата, жените, а в последствие – и до самопродажба. В Месопотамия например основното набавяне на роби било от местни длъжници, чиято несъстоятелност неизбежно имала за последица попадане в дългова зависимост, а при определени хипотези – и в дългово робство

Достигналите до нас древни правни актове свидетелстват за съществуването на различни способности за попадане в дългова зависимост на свободни, като направената систематизация е въз основа на труда преди всичко на изследователя на древни текстове от Близкия Изток Исак Менделсон²⁰: 1) продажба на деца (тук може да бъде отграничена още една хипотеза: продажба на дъщеря срещу задължение от страна на кредитора да се ожени за дъщерята на „продавача“ или да я омъжи за някой от своите синове; всъщност по-честата практика е била момичето да бъде омъжено за някой от робите на „купувача“), продажба на съпруга или самопродажба; 2) встъпване въз основа на свободно изразена воля в статус на подчинение/ зависимост (*status of servitude*)²¹; 3) предоставяне в дома на

²⁰ *Mendelson, Isaak*, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria and Palestine from the Middle of the Third Millennium to the End of the First Millennium*, Oxford University Press, 1949, с. 3–34.

²¹ В хипотезата на встъпване в *status of servitude* Менделсон подчертава, привеждайки и текстове на документи, че при тази форма на доброволно поставяне в подчинение не се посочва конкретна цена, а подчиняващият се получава храна, в замяна дрехи и подслон. В един от преведените текстове се чете: „Толкова дълго, колкото Т (господарят) живее, А (подчиняващият се) ще му служи и Т храна и дрехи ще му дава“. „Влизаният“ в къщата на господаря под тази форма – без значение дали е мъж или жена – трябва да остане там докато е жив господарят. Тези хора запазвали в определена степен своята правосубектност;

кредитора като залог на дете, съпруга или на самия заемополучател до изплащане на дадения заем и на лихвите по него; 4) договор за изплащане на дълг чрез труд (*indentured servitude*)²²; 5) попадане в същинско робство, т.е. приравняване на вещь на неплатежоспособния длъжник или на предоставените като залог по заема негови близки.

За една от най-старите уредби на дълговата зависимост са сочени *Законите на Хамурапи*. § 117 от този древен текст гласи: „Ако човек е поел дълг и даде срещу сребро или даде в дългово робство жена си, сина си или дъщеря си, те трябва да служат в къщата на техния купувач и заемодавец [само] три години; на четвъртата те трябва да бъдат пуснати на свобода“²³. Достигналият до нас текст не дава категорична яснота дали поставянето в дългово робство е следствие на неизплатен в определения срок дълг или предварително обезпечаване с доброволното поемане на задължение за труд на свободен при получаване в заем на сребро. Също така не е съвсем сигурно дали става въпрос за робство. Преводът на тези отношения като „дългово робство“ е твърде вероятно да не е точен, насочвайки ни към уредбата на дълговото робство, установена в Елада и Рим. Горната разпоредба по-скоро трябва да бъде тълкувана в смисъл, че неспособният да върне получения заем, може да изплати дълга си с труд. С това може да бъде обяснена и възможността в къщата на „заемодавца“ да бъдат изпратени синът или жената на кредитополучателя, като на взелия заем се оставя възможността да продължи да се грижи за стопанството си и за останалите членове на семейството. Текстът посочва изрично, че трудът трябва да бъде извършван в дома на заемодателя, т.е. последният не би могъл да

в случай на бягство обаче те губели тази правосубектност, били приравнявани на роби и господарят им можел да ги продаде срещу пари. – *Mendelson, I*. Цит. съч., с. 17–18.

²² Този договор е определен от Исак Менделсон като „*indentured servitude*“. В българската правна доктрина не може да бъде намери точен аналог на такъв вид споразумение. В англо-американската правна система *indenture* е вид двустранен договор, при който се уреждат отношения, свързани с погасяването на дълг или на вид покупко-продажба. Терминът идва от средновековния английски език – „*indenture of retainer*“, и представлява правен договор в два екземпляра, които са написани на един и същ лист; листът се разделя по назъбена линия на две части така, че при необходимост двата екземпляра да се съединят, с което да се докаже идентичността и автентичността на двата текста. През XVII век договорите *indentured servitude/indentured labor* започват да се прилагат масово в Северна Америка. По принцип съдържанието на договора включва полагане на труд от едната страна срещу предоставянето на пари или на друга материална облага (например за да може да емигрира в Северна Америка, когато нямат пари да закупят билет за парахода, честа практика от началото на XVII век е емигрантът да се задължи да работи без пари за определен период от време в плантациите на другата страна по договора срещу задължението на другата страна да закупи билета за пътуване от Европа до Америка). В историята са познати случаи както на доброволно подписване на този договор, така и чрез принуда. Договорът често е предоставял възможност по преценка на страната, която има право да ползва труда на другата страна, да продаде това свое право на трето лице.

²³ nauka.bg – „Законите на вавилонския цар Хамурапи“.

разполага с изплащащите дълг с труд по своя преценка, както и не може да предоставя труда им на трети лица.

За възможността имуществен дълг да бъде изплатен с труд четем и в *Законите на Ману*²⁴: „VIII, 177: Длъжникът да изплати дълга си даже с труд, ако той е от еднаква или пък от по-ниска каста; ако обаче той е от по-висока каста, да изплати дълга си постепенно“²⁵. В Близкия Изток също съществувало законодателство, което уреждало част от обществените отношения в зависимост от имуществения статус. Така е било във Вавилон например; същевременно това не е кастова държава. Неравнопоставеността при прилагане на правните норми към едни и същи или сходни казуси в контекста на трите основни класи, изграждащи вавилонското общество, и описана и в *Законите на Хамурапи*, се базира не на раса или на произход, а преди всичко на богатството. Да бъде продаден или да се продаде в робство поради бедност или свръхзадлъжнялост било нещастие, което можело да сполети всеки човек. Този нов статус на роб обаче не бил безвъзвратен. Робът можело да бъде осиновен, освободен или да откупи свободата си with his peculium. Фактът, че робът можел – най-малкото теоретично, да възвърне свободата си, му давал статус на член на нисшата, зависима класа, но не и член на дадена каста. Когато правното му положение на роб продължи дълго, започвало да бъде считан за движима вещ.²⁶

В авраамическите религии, повлияли в значителна степен на съвременните правни уредби, най-рано връзката собственост – лична свобода е застъпена в Стария завет. Книга на Завета (откъсът Изх. 20:22 – 23:19) представя подредба на нормите, степенувани по начин, отразяващ степенуването на регулираните обществени отношения по важност в Библията. В Изх. 21:1 – 11 разпоредбите за робите са поместени почти в началото, което отразява старозаветното разбиране, че робите са хора, а не вещи, принадлежащи на господар. С това е отправен призивът към израелянина да следва Божиите думи: „Аз съм... твоят Бог, Който те изведох... от робството“ (Изх. 20:2). Към робите трябва да бъде проявявана милост, каквато Бог е проявил към Израил (Вт. 15:15).

²⁴ *Законите на Ману* – древноиндийско законодателство, върху което според изследователите законите на Хамурапи са оказали влияние.

²⁵ *Данов, Х.* Христоматия по история на стария свят, Дигитална библиотека по архивистика и документалистика (достъпно от electronic-library.org).

²⁶ *Mendelson, I.*, *Slavery in the Ancient Near East: A Comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria and Palestine from the Middle of the Third Millennium to the End of the First Millennium*, Oxford University Press, 1949, с. 43.

С което чрез закона се изразява и утвърждава възгледът, че човешкият живот е по-ценен от правото на собственост.²⁷

Земята е гаранцията за личността и за семейството. Загубата на свобода и загубата на собственост върху земята са взаимно обвързани. Свещеният текст определя човека като Божие дело и Божие подобие; според волята на Създателя всеки човек (всяко семейство / коляно) трябва да притежава достатъчно, за да бъде гарантирана дадената му от Него свобода. В първите библейски текстове се дават нормите, които трябва да бъдат съблюдавани при продажба на земя, включително поради дълг; уредбата за продажбата на друго имущество; възможностите за ограничаване на личните права и свободи поради икономически затруднения и изискването за срочност на тези ограничения, основаващи се на задлъжнялост. Така например категорично е правилото, че ако човек обеднее и трябва да продаде част от дела си земя и с годините не успее да събере достатъчно средства, за да я откупи, то след определен период може да възвърне изцяло земята и свободата си.²⁸ Освобождаването се извършва през юбилейната година²⁹. Възобновяването на собствеността върху земята – на гаранцията за живота, е съпроводено и с възобновяване на пълната свобода: „нека продаденото му бъде върнато и нека той се върне в земята, която е неговият дял“³⁰.

В Стария завет бедността до степен на самозаробване се обсъжда във Второзаконието, „защото сиромаси ще има винаги в земята (ти) (16:11). Самозаробването поради бедност може да бъде за определен срок или завинаги; изборът е предоставен на поставящия се доброволно в дългово робство: „Ако ти се продаде твоят брат, евреин или еврейка, той трябва шест години да ти бъде роб, а на седмата година го отпусни на свобода. Кога пък го отпусаш на свобода, не го отпусчай с празни ръце, но го дари с нещо от стадата си, от гумното си и от лина си; дай му, с каквото те е

²⁷ Нов библейски речник, С.: Нов човек, 2007, 459 – 460.

²⁸ Трябва да се посочи, че в Стария завет се прави разлика между роби евреи и роби чужденци. Самозаробването на евреин поради погасяване на дълг или поради бедност винаги е с определен срок. Робите чужденци могат да попаднат под властта на своя господар завинаги (Лев. 25:42 – 54).

²⁹ Според Стария завет петдесетата годината е юбилейна и по волята на Бог всички са освободени и могат да се върнат в земята си: „Пребройте седем съботни години, седем пъти по седем години, и така времето на седемте съботни години ще е равно на четирийсет и девет години... И осветете петдесетата година и разгласете освобождение из земята за всичките ѝ жители. Това ще е юбилейна година за вас. И нека всеки от вас се върне в земята, която е неговият дял, и нека всеки се върне при семейството си. Нека петдесетата година бъде за вас юбилейна година“ (Лев. 25:8).

³⁰ Лев. 25:25.

благословил Господ, Бог твой. Помни, че (и) ти беше роб в Египетската земя, и Господ, Бог твой, те избави, ето защо ти и заповядвам днес това. Но каже ли ти пък „Не искам да си изляза от тебе, понеже обичам тебе и дома ти“, защото му е добре у тебе, вземи шило и му промуши ухото на вратата; и той ще ти бъде роб навеки. Тъй постъпвай и с робинята си“ (16:12-17).

Подобен текст откриваме и във Втора книга Мойсеева – Изход. Тук също е представен ясно различим свод от нормативи, включително по отношение на робството. Аргументите да се предположи, че става въпрос за поставяне в робство поради недостиг на средства на заробващия се, са в две посоки: на първо място се урежда статута на попадането в робство на евреин, т.е. на равен. Вторият аргумент е свързан с уредбата на продажбата в робство на дъщеря и на нейния статут, което също навежда на мисълта за попадане в робство поради икономически причини. Още повече че по-надолу в „Книгата на законите“ отделно е разгледана хипотезата на поставяне в робство на човек от Израилевите синове чрез кражба, като за извършителя на такова деяние се предвижда смъртно наказание (Изх. 21:16).

„И ето законите, които ще им обявиш“ (Изх. 21:1).³¹ Уредбата на попадането в дългово робство очевидно е било изключително важна за еврейското общество, защото именно това са казуистично уредените най-напред отношения: „Ако купиш роб евреин, нека (ти) работи шест години, а на седмата (година) нека си излезе свободен, без откуп; ако е дошъл самичък, самичък и да си излезе; ако е женен, да си излезе с него заедно и жена му; ако пък неговият господар му е дал жена, и тя му е родила синове или дъщери, жената и децата ѝ да останат при господаря ѝ, а той да си излезе самичък; но ако робът каже: обичам господаря си, жена си и децата си, няма да си изляза на свобода, то господарят му да го заведе пред боговете и да го изправи до вратата, или до спонеца на вратата, и нека господарят му промуши ухото му с шило и той да остане вечно негов роб“ (Изх. 21:2-6).³²

³¹ В някои преводи на Библията Глава 21 от Изход в частта (1:12) е озаглавявана като „Закон за робите“ – (<https://www.biblegateway.com/passage/?search=%D0%98%D0%B7%D1%85%D0%BE%D0%B4+21&version=BPB>).

³² Процедурата по поставянето в робство е описана и така: „...тогава господарят му ще го заведе пред съдиите (пред Божия съд) и като го отведе пред градската порта или при стълба на градската порта, господарят му ще му промуши ухото с шило; и той ще му бъде роб завинаги“. Логично е да се зададе въпросът защо поставянето на робство трябва да бъде извършено при градската порта? Очевидно градските стени имат характер на свети вещи. Такъв свещен характер на градските стени откриваме по-късно в *Титул VIII от Дигестите*, където се посочва, че според *Институциите на Гай* вещите се разделят на такива, които са подвластни на божественото право (*divini iuris*) и такива, които се отнасят към

По отношение на следващите текстове от законите, дадени на евреите в 21 глава от „Изход“, също може да се твърди, че става въпрос за дългова зависимост, въпреки че са включени и разпоредби, отнасящи се до семейното право (обещание за встъпване в брак, уредба правата и интересите на момичето в случай на сключване на брак или при отказ такъв да бъде сключен; още повече, че нейният статут за в бъдеще е уреден по начин, различаващ се от освобождаването на мъжа, поставен в робство поради икономически причини). „Ако някой продаде дъщеря си да бъде робиня, тя не бива да излезе, както излизат робите; ако тя се не понрави на господаря си, и той не се сгоди за нея, нека позволи да я откупят; ала на чужд народ да я продаде (господарят) не е властен, когато сам я е отхвърлил; ако ли я сгоди за сина си, да постъпи с нея спрямо правото на дъщерите; ако ли му вземе друга, първата не бива да се остави без храна, дрехи и съпружеско съжителство. Не направи ли за нея тия три неща, нека си отиде от него даром, без откуп“ (Изх. 21:7-11).

Собственост и лични права в Древна Гърция: как свободата и правото да участваш в обществения живот са обвързани от притежаваното. Или, казано в стил Фром: за да бъдеш, трябва да имаш

Създаването в Елада законодателство по отношение на личните права и връзката им с притежаваната собственост се съдържа в конкретни правни актове, в достигнали до нас съдебни решения, както и в множество философски и литературни текстове. Древногръцката философия обосновава споделяни и днес постулати, които римляните чрез своята практичност и системност ще претворят в работещи правни формули. Преведените гръцки философски текстове на латински език през Средновековието ще съградят основата за Западноевропейския Ренесанс.

Липсата на централизирана държава в Древна Гърция има за последица и липсата на цялостна правна уредба, която да можем да наречем елинско право.

Полисите, за които е основната достигнала до нас информация – Атина, Спарта и Тива, носят своите управленски и обществени особености. Същевременно кръгът: произход – обществено положение и политически права – притежаване на земя, е неизменен. Право на участие в обществения живот по принцип има всеки мъж, на когото

човешкото право (*humani iuris*). Вещите на божественото право са най-общо свещени и религиозни, като към светите вещи спадат именно стените и вратата (на града). [*Sanctae quoque res, veluti muri et portae, quodammodo divini iuris sunt.*].

родителите са свободни граждани на полиса и който е навършил определената според законите възраст³³. Единствено той може да бъде собственик на земя. Аристотел обширно дискутира въпросите за имущественото равенство и неравенство, както и връзката между притежаването на имущество и възможностите за участие в управлението. Обсъждайки държавното устройство на Спарта, той посочва, че тези спартанци, които не могат да внасят дял за фидитиите (общите обеда), губят граждански права³⁴. Въпросът за връзката притежавано имущество – притежавани политически права, е разгледан в контекста на съществуващото държавното управление и в Картаген³⁵. Философът критикува преимуществата, давани на богатите при управлението, посочвайки, че „такъв закон прави богатството по-важно от добродетелта и цялата държава алчна“.

Древногръцките философи обичайно разглеждат собствеността и нейното управление паралелно. Доброто ръководене на притежаваната собственост те прави добродетелен гражданин³⁶. Превръща те в способен за участие в общественото

³³ Според закон на Перикъл атинското гражданство се придобивало въз основа на произхода и на бащата, и на майката.

³⁴ „За твърде бедните не е лесно да участват в тях [във фидитиите], а при спартанците традиционно правило за гражданското право е, че който не може да внася тази вноска, го губи“; „В Спарта всеки внася определеното на глава, иначе законът го лишава от граждански права, както казахме по-горе“ – *Аристотел*, Политика, С.: „Отворено общество“, 1995, 52, 54.

³⁵ „Смята се, че трябва да избират длъжностните лица не само според благородството на произхода, а и според богатството, защото било невъзможно този, който няма средства, да управлява добре и да разполага с нужното свободно време. Следователно, ако изборът според богатството е олигархически, а според добродетелта – аристократически, тогава би било някакъв трети вид държавно устройство и именно според него е уредена държавата на картагенците“ – *Аристотел*. Цит. съч., 56, 57.

³⁶ Аристотел се спира подробно в изследванията си върху гражданската добродетел. В Трета книга на „Политика“, изследвайки въпроса за гражданина, т.е. за този, който има право да участва в държавното управление, той поставя ограничения за придобиването на това право, изграждайки „безусловното понятие „гражданин““. Изведено е от кумулативното наличие на две основания: произход („за практиката обаче определят като гражданин този, на когото и двамата родители са граждани, а не само единият“) – от една страна, а от друга – възможността да бъде заемана почетна длъжност. Според различните държавни устройства са различни и очакванията / изискванията към гражданина в зависимост от неговото материално положение: „...при едно държавно устройство трябва занаятчията и тетът да са граждани, а при други е невъзможно, например ако имаме така наречената аристокрация, при която почетните длъжности се поверяват по добродетел и достойнство“; (според бележките на преводача в „Никомаховата етика“ Аристотел разглежда „достойнството“ в зависимост от различното държавно устройство и приема, че го притежават свободните, богатите, хората от благороден произход и аристократите; в „Политика“ същата дума от старогръцки, използвана за обозначаване на достойнство, се свързва по-скоро с добродетелта.) – Аристотел, „Политика“, цит. изд., с. 64–65, 71–72; 261; Платон в „Законо“ защитава идеята за държавно устройство, базирано на общо притежание и споделяне: „Това, което казваме, означава било някъде в настоящето, било някога в бъдещето децата да са общи, жените да са общи, цялото имущество да е общо и с всякакви средства така нареченото „лично“ да бъде повсеместно премахнато от

управление и достоен да отдаваш почит и жертвоприношения на боговете. Ако обаче не притежаваш такива умения, си изложен не само на риска да живееш в бедност, но и на риска да попаднеш в лична зависимост, а в определени исторически периоди – и в дългово робство. Въпреки произхода. При дълговото робство в Атина длъжникът е можел да загуби гражданските си права, а в определени хипотези от тези права е било лишавано и семейството му. Попадането в дългово робство в Древна Гърция било обвързано с изтичането на пет години, като за разлика от останалите роби, робът-длъжник притежавал и някои права³⁷.

Столетия наред земята в Елада и собствеността върху нея съхраняват своя свещен характер. Така, както е и при юдеите. Дяловете са раздадени. Жребият е хвърлен и той винаги трябва да се приема като добър, защото земята е разделена поравно между гражданите³⁸. Земята принадлежи на конкретния гражданин, като тя е не само гаранцията му за социална обезпеченост, за неговото гражданско достойнство. Тя е и връзката му с боговете: „Първо, земята е осветена от името на всички богове; и второ, жреците и жриците са обещали на боговете не с едно и с две, а с цели три жертвоприношения, че ако някой купи или продаде мястото си за жилище или обработваемата земя, които е получил, той ще понесе съответстващи наказания“. Земята за античния европеец има не само значимост като източник на социална благост и обществен престиж, но и като сакрална връзка с притежателя, със собственика. Нещо повече – в тази свещена връзка отношенията земя – собственик са отношения на власт и подчинение. Властващата,

живота...“; добродетелта според него, включително и тази на законодателя, обединява четири „вида“ добродетели: смелостта, благоразумието, справедливостта и разсъдливостта. *Платон*, Цит. съч., с. 253; 596–600.

³⁷ *Катасонов, В.* От рабства к рабству. От Древнего Рима к современному капитализму“ (1.7.), М., 2014 https://royallib.com/read/katasonov_valentin/ot_rabstva_k_rabstvu_ot_drevnego_rima_k_sovremennomu_kapitalizmu.html#184320 (последно достъпен на 22 април 2019 г.).

³⁸ Както Платон, така и Аристотел, а и други древногръцки автори посочват, че първоначалното раздаване на дяловете земя в Елада е извършено чрез жребий („клерос“ – жребий, хвърляне на жребий, получаване на земя чрез жребий). В „Закони“ Платон пише: „На вас се падна един умерен дял, така че не го обезценявайте с покупки и продажби помежду си. Защото нито делеящият Жребий, който е бог, ще ви бъде съюзник, нито законодателят“. (741b) Разпределяне на дялове чрез жребий е обсъждан и при въпросите относно равенството „... то е равенство по размер, тегло и брой, което се урежда и разпределя по жребий. Най-истинското и най-доброто равенство не може обаче лесно да бъде видяно от всеки. Защото то зависи от преценката на Зевс...“. Обожествяването на жребия се открива и при Еврипид, според който клеросът е дете на Случайността (бележки към Платон, „Закони“, цит. съч., с. 652). В „Политика“, разглеждайки видовете демокрация, Аристотел изтъква, че според установени в древността закони „е по принцип забранено да се придобива повече земя от определен размер ... В много държави в древността имало закон да не може да се продават първоначалните парцели“ (1319a), с. 182–183.

богинята, е земята, а собственикът ѝ дължи грижа и то не каква да е грижа: „всеки... трябва да се грижи за своя дял земя дори по-внимателно, отколкото децата се грижат за майка си, още повече, че земята, тъй като е и богиня, е и господарка на смъртните, а освен това е и под властта на местните божества и демони“³⁹.

При разглеждането на въпроса за възникването и съществуването на дългово робство, както и за създадените законодателни уредби за неговото премахване (включително и при обсъждане законодателството на Солон и установяването на сизахтията), трябва да бъдат взети предвид тези философски разсъждения за свещеността на земята и за нейното разпределяне чрез жребий, както и правните аргументите на някои изследователи, че земята в Атика през VII–V век пр. Хр. все още е неотчуждаема. Основанията им за такова становище са в няколко посоки. На първо място се посочи, че до нас не са достигнали никакви писмени източници от периода на шестото и петото столетия, в които да се споменава за залагането или продажбата на земя. На второ място, излагат се аргументи в полза на твърдението, че е много вероятно собствеността на земята в този период все още да е колективна родова собственост. Като такава, тя е извадена от гражданския оборот; следва да остане свързана с рода (много вероятно е системата за наследяване, предвидена от Платон, която предвижда земята да бъде оставяна в наследство на най-любимия за бащата син, да е продиктувана както от стремежа да бъде постигнато съвършеното разпределение на земите, така и от рационалното желание за запазване на рода). Към този период договорното право е все още недобре развито. Много по-късно, когато ще се развие активният обмен на движими и недвижими вещи, ще изкристализират конкретни правни институти и юридически термини. Така е например при ипотеката (пълното развитие на договора за залагане на земя, при който кредиторът, в случай на неизплащане на дължимите му суми, може да стане пълноправен собственик на предоставения му в обезпечение недвижим имот) може да съществува само тогава, когато е възможно да се реализира отчуждаване на земя и изобщо на недвижимо имущество. На практика вероятно през определен период от време е съществувал изявен дуализъм, изразяващ се в прилагането на обичайни морални норми и на юридически актове, приемани, за да обслужват новосъздаващите се обществено-икономически отношения. Налице са смесени формулировки, при които даден договор е обединявал елементи на аренда, заем, наем и залог. Тази формулировка не би могла да се приравни на ипотека, особено в контекста на дискусията, че земята в Атина преди

³⁹ Платон. Закони, С.: СОНМ, 2006, с. 254.

приемането на Солоновите закони е била неотчуждаема. Това, което трябва да се подчертае в случая, е, че родовата колективна собственост, която в периода VII–V век пр. Хр. вероятно според действащите правила и норми е била извън гражданския оборот; длъжникът е следвало да обезпечи своя дълг със своята личност. В години на преход в стопанските отношения, при които имаме преминаване от родова собственост, която собственост е извадена от търговския обмен, към индивидуална собственост, която свободно да бъде продавана и отчуждавана, процесите често са съпроводени с насилие и принуда. Нерядко това е практика на самоуправство, дори е възможно то да бъде регулирано от закона (вж. например практиката на *ignotus capio* в римското право)⁴⁰. Индивидуалната собственост дава свободата както да заложиш имота вместо себе си или член от семейството ти, така и свободата да се обособиш като индивид, като отделен, различен от семейната общност. Това означава, че индивидуализирането на собствеността води и до индивидуализиране на личността. Индивидуалната личност, стопанинът, има не само отговорността да развие притежаваното с добро управление, за да гарантират своето семейство, но и свободата да го направи.

Въпросите за връзката собственост – лична свобода, разгледани по-долу, се отнасят до Атина, за чието управление и живот са достигнали най-много сведения до нас.

По отношение на изследвания в текста аспект най-известни са законодателните решения на Солон, с които се извършват реформи както по отношение на собствеността, така и на гражданските права и свободи. За съжаление текстове от Солоновите актове не са достигнали до нас. Информация за тях черпим от „Политика“ на Аристотел и от „Успоредни животописи“ на Плутарх: съпоставката на Солон и Публикола.

Определян за един от седемте мъдрци на древността, живял в Атина (роден ок. 634 – почти 559 г. пр. Хр., според други живял ок. 640–560 г. пр. Хр. – бележка 49 от „Политика“ на Аристотел), Солон въвежда законодателство, създаващо условия за съществуването на така наречената в наши дни „средна класа“, която да гарантира справедливо обществено управление. Той налага разпоредби, с които се установява праг за размера на притежаваната земя. Описвайки законодателната му дейност в „Политика“, Аристотел посочва: „Също и някои от старите законодатели явно са разбрали, че имущественото равенство има определено влияние върху политическата общност. Солон

⁴⁰ *Зельин, К. К.* Борьба политических группировок в Аттике в VI веке до н. э., IV глава „Методические соображения и связи с проблемой гектеморов и разбор сообщений Аристотеля и Плутарха“, М.: Наука, 1964, с. 218 и сл. (достъпно от sno.pro1.ru).

например е издал закон (а и при други го има), който забранява да придобиваш толкова земя, колкото пожелаеш⁴¹. За отмяната на дълговото робство Аристотел пише: „Солон, някои го смятат за отличен законодател. Той бил премахнал олигархията, понеже била твърде крайна, сложил край на робството на народа и установил традиционната демокрация...“.

Промените на Солон, свързани с премахването на дълговото робство, недвусмислено сочат, че то е било широко разпространено. В „Атинската държавна уредба“ Аристотел пише: „...и понеже държавният строй бил изобщо олигархически, бедните робували на богатите заедно с децата и жените си; те се наричали крепостни (*πελάται*) и шестичари (*хектемори*, *екτημοροι*), понеже срещу такава заплата обработвали земята на богатите (цялата земя била в ръцете на малцина); ако не заплатели наема, могли да бъдат завлечени в робство заедно с децата си. Заемите ставали под залог на личната свобода чак до времето на Солон...“⁴².

Безспорно е, че Солон отменя личното заробване, както и продажбата в робство поради дългове, а земята и личността на хората са обявени за свободни. Чрез *сизахтията* (смъкване на бреме) са премахнати камъните, поставяни върху земята на длъжниците, върху които камъни са били обозначавани натрупаните дългове, а заложените/ипотекираните земеделски участъци са върнати на предишните им собственици. Продадените в робство в чужди страни за дългове били откупени. Било забранено занапред превръщането в роб на свободен поради неплатени дългове.

За връзката между личната свобода и имуществото, реализирана в Солоновото законодателство, Плутарх пише: „Съществено за Солон било премахването на дълговото робство, с което той в най-висока степен гарантирал свободата на гражданите. Защото няма полза от това, че законите предоставят равенство, от което бедните да бъдат лишавани заради дълговете си, а там, където най-вече се очаква да се ползват от свободата си, те най-силно да робуват на богатите, ако при съдебните процеси, при заемането на длъжности и при публичните обсъждания получават нареждания от тях и им слугуват. Но дори по-важно било това, че макар размирици да последвали пълната отмяна на дълговете, само с тази мярка, като с някакво опасно, но силно лекарство, той

⁴¹ Аристотел. Политика, С.: Отворено общество, 1995, книга първа, седма глава, с. 41.

⁴² Текстът на Аристотел е според превода на проф. Гаврил Кацаров, публикуван в началото на ХХ век. и преиздаден от изд. „Проектория“ през 2012 г. Въпреки че могат да се открият и други преводи в Интернет пространството, в текста на проф. Кацаров е направено ясно разграничението между крепостни и хектемори, <https://books.google.bg/books?isbn=6191560052> (достъп на 22 април 2019 г.).

си послужил в правилния момент, и задушил надигащите се размирици, като със собствената си добродетел и слава взел превес над непопулярността и слабата страна на мярката⁴³.

Според текста отношенията на дългова зависимост могат да бъдат: 1) под форма на крепостничество; 2) под формата на „шестичари“ 3) в най-крайните случаи – попадане в дългово робство на длъжника или на членове на неговото семейство.⁴⁴ Хектеморите като цяло са наемни работници, лично свободни, които обработват чужда земя срещу правото да задържат за себе си 1/6 част от реколтата. При невъзможност дългът да бъде изпълнен, кредиторът може да превърне длъжника си в роб, като го продаде извън пределите на елинския град, т.е. като го отведе в робство. Нещо повече – и семейството на длъжника следва неговата съдба.

Стопанският живот в Античността е силно зависим от робския труд, особено в Елада и в Древен Рим. Като се има предвид, че гръцките полиси не са завоеватели (каквито са Персия и Рим напр.), поставянето в състояние на зависимост на обедняващи съграждани е чест и обясним подход за набавяне на работна ръка. Не е много приятно, дори може да е товарещо, да гледаш съгражданина си превърнат в роб; възможностите са две – или да не допуснеш той да получи статус на роб, или да не го гледаш като роб, продавайки го, „завличайки“ го извън пределите на полиса. Очевидно елините са прилагали този подход (римляните са използвали същото решение, продавайки попадналия в робство поради неизплатен дълг римски гражданин отвъд Тибър).

Връзката собственост – права в Древен Рим

За настоящото изследване интерес представляват два утвърждавани от римляните принципа, устойчиви във времето: 1) разбирането, че добър гражданин може да бъде само притежаващият имущество и 2) убеждението, че собствеността е не само право, но също така грижа и отговорност.

⁴³ *Плутарх*. Успоредни животописи“ – съпоставката на Публикола и Солон (достъпно от www.diaskor-comics.com/article.aspx?id=864).

⁴⁴ В една от бележките към превода проф. Кацаров – преводач на текста – посочва, че изречението „бедните робували (εδουλοῦν) на богатите и пр. не трябва да се схваща в тесен смисъл на робство“, а в широк – „служи някому“. Изследвайки законодателството от древността, свързано с личното обезпечаване на дълг, считам, че този текст следва да бъде разбран буквално: бедните, получили заем срещу обезпечение със собствената си личност или с личността на членове на семейството си, буквално е можело да бъдат превърнати в роби.

За римското общество и право не съществуват хора, които са роби въз основа на своя произход – етнически, социален или базиран на физическите или умствените характеристики. Както посочва Улпиан, всички хора са равни, а робството съществува въз основа на *jus civile* (Dig. L 17.32) (за разлика от вижданията на Аристотел, който въпреки че посочва „не е вярно, че някои са по природа роби, а други – свободни“, защитава позицията, че „роб по природа е този, който може да принадлежи на друг (затова и принадлежи на друг) и който има дотолкова общо с разума, колкото да разбира, но не и да го притежава... Някои са по природа свободни, а други – роби, за които робуването е и полезно, и справедливо.“⁴⁵

В Рим могат да бъдат също ясно диференцирани няколко юридически способа за попадане в робство поради недостиг на средства: дълговото робство и самопродажбата.

Дълговото робство като проява на връзката собственост – човешки права и свободи, има подробна уредба в римското право, което показва, че е било разпространено. Кредиторът имал право да убие длъжника или да го продаде в робство. През 326 г. пр. Хр. е приет *Lex Poetelia Papiria*, с който е отменен нексумът (*nexum*), по силата на която формула длъжниците били оковани и предоставяни на произвола на кредитора. След 90-те години пр. Хр. е приет *Lex Fabia de plagiaris*, с чийто разпоредби се осъжда насилственото задържане на свободен и третирането му като роб или задържането на чужд роб⁴⁶. С времето поставянето в дългово робство в Рим замира. Вероятно поради влиянието на християнската религия.

От разказа на Авъл Гелий става ясно, че институтът на дълговото робство не е изчезнал и че продължава да съществува възможност длъжникът да бъде окован от своя кредитор и през II век. Самият Авъл Гелий е избран за съдия в Рим на *iudicia private*, а във времето, през което живее в Атина, изучава философия. В дискусиата за ролята на Дванадесетте таблици, която той описва в „Атически нощи“ (*Noctes Atticae*), е представен светогледът на древния римлянин, обосноваващ строгостта на закона към длъжниците. Разсъжденията са предадени чрез разговора между Секст Ценцилий, който мотивира пред Фаворин смисъла на законовите разпоредби. Една от темите е дълговото робство. „За неясните места [в „Дванадесетте таблици“ – бел. авт.] ... не бива да търсим вината у съставителите, а да видим незнанието на неспособните да ги разберат, макар че

⁴⁵ Аристотел. Политика, I 5, 1254b, 1255a; I 6, 1255b, С.: Отворено общество, 9, 10, 11.

⁴⁶ Костова, М., М. Новкиришка, Т. Пиперков. Съпоставка на Мойсеевия закон и римските закони, С., 2009, с. 152.

и те едва ли могат да бъдат обвинявани, защото вековете са заличили думите и нравите на древните хора, а именно в техните думи и нрави се заключава смисълът на законите... Ала кое ли положение в тях може да се нарече сурово? ... Чрез съблюдаване и тачене на добродетелите от всякакъв вид се въздигнал римският народ от невзрачното си начало до днешното си могъщество, но най-много и най-ревностно от всичко той почитал верността, смятал я за свещена и в частните, и в държавните работи... Тази вярност била свято съблюдавана от нашите предци не само при изпълнението на обществените им задължения, но и при сключването на сделки, и то най-вече при парични и търговски отношения: защото ще изчезне, смятали те, така нужната при съвместния живот в обществото парична подкрепа в случай на временен недоимък, ако вероломството на длъжниците се изпълзне без тежко наказание. Затова на гражданите, признали, че дължат пари и осъдени да ги изплатят, се давали трийсет дни, за да потърсят необходимата за погасяването на дълга им сума; тези дни били наречени от децемвирите „съдебни“ (iusti) и представлявали един вид iustitium, тоест нещо като спиране и отлагане на съдопроизводството в този промеждутък, през който осъдените длъжници не можели да бъдат привлечани за нищо в съда. А ако не успявали да погасят дължимата сума, те били призовавани при претора и предавани от него в собственост на кредиторите си, които ги оковавали във вериги или в пранги“. Предавайки текста на Дванадесетте таблици относно процедурата, по която на длъжника се дава възможност да набави необходимата му да се издължи сума, обосноваването на Секст Цецилий на процедурата и мотивите за отношението към неспособния да върне заетата сума длъжник продължава: „На третия пазарен ден били наказвани със смърт или продавани на чужденците отвъд Тибър. Ала това смъртно наказание, чиято цел, както казах, е била да освети и узакони верността, изглеждало чудовищно с явната си жестокост и страшно с невиджаните си ужаси. Защото, ако заемодавците, на които бил присъждан обвиняемият, били няколко души, на тях им било позволено да наскат и да разкъсат, ако искат, тялото на предадения в тяхна власт длъжник... „На третия пазарен ден да бъде разсечен на части. Ако го разсечат на повече или по-малко парчета, това да не бъде наказуемо“ [според Дванадесетте таблици – бел. авт.]. Наистина едва ли бихме открили нещо по-безмилостно, нещо по-безпощадно, ако това безчовечно наказание не е било обявено, както по всичко си личи, единствено с намерението никога да не се стига до него. А днес сме свидетели как мнозина биват отдавани под властта на кредиторите и оковавани от тях, защото за долните люде оковаването е дребна работа; а някой да е бил разкъсан в древността – за

такова нещо нито съм чел, нито съм чувал, защото подобно свирепост наказание не е могло да се смята за дребна работа“⁴⁷.

Интересно е, че концепцията за заплащане на дълг с плът не отмира с времето. Ако си припомним „Венецианския търговец“ на Шекспир, то обезпечаването на дълг с човешкото тяло продължава да съществува и в разцвета на Ренесанса. Нещо повече – такова обезпечение може да бъде дадено не просто от безимотен, а дори и от благородник. В ситуация на забава и неплатежоспособност, когато дългът е станал изискуем, съдът е длъжен да постанови изпълнение на уговореното.

„Да идем при нотариуса – там,
дори не двамата, а вие сам
ще ми подпишете една хартийка,
в която ще се казва на шега,
че ако тоз и тоз във даден срок
не изплати указаната сума
на еди кой си,
този еди кой си ще има право като неустойка
да вземе къс месо, тежащо фунт,
от собственото тяло на длъжника,
и то оттам, отдето той поиска
по свое усмотрение“.

.....
„Необичаен иск сте предявили,
но тъй като безукорен е той,
законът на Венеция не може да го обори.

.....
Тогава на полицата срокът е изтекъл
и по закон евреинът е в право
да вземе фунт месо от тоз търговец
в съседство до сърцето..... “.

⁴⁷ Авъл Гелий. Атически ноци, С.

Християнството е повлияло върху светогледа, но не е успяло да го промени изцяло⁴⁸. Недопустимо е да се пролее християнска кръв; но заплащането на дълга с човешка плът е възможно, допустимо и в крайна сметка – защитено от закона. Римската традиция повелява, че законът трябва да се спазва, дори когато е лош, дори когато е жесток:

„Венеция не знае власт,
която да бъде над закона.
Щом допуснем да бъде буквата му нарушена,
през този първи пробив ще нахлуят
в града ви рой от грешки.“

Такова разбиране за ролята на закона и съда би ужасило законотворците от Близкия изток в древността, вероятно би ужасило и древногръцкия философ, който разглежда прилагането на нормата и правосъдието като реализиран стремеж на съвършените обществени отношения. За Рим, а очевидно и за Венеция по-късно, жалонът е ясен: *Dura lex, sed lex* (лош закон, но закон).⁴⁹

Самозаробването поради бедност е било познато и на римското общество:
„Поразява една последна форма на робство, тази, която можем да определим като

⁴⁸ Връзка между „Венецианския търговец“ и съществуващата в Древен Рим възможност кредитодателят да иска заплащане на дълга с част от тялото на длъжника, е правена и от други изследователи. Не е изследвана обаче от правна гледна точка таланът на Шекспир, изпъкващ в представения правен каламбур, да смеси английския правен прецедент, търговското и градското право, действащи във Венеция, както и норми на каноническото право, правейки препратка към библейски мотиви, свързани със свещения характер на християнската кръв.

⁴⁹ Тук следва да се обърне внимание на една особеност на градското право в Западна Европа, характерна за периода XI – XII в., но оставила белези и през следващите столетия. Градското право има светски характер; съществена част от него са уставите на гилдиите, които отразяват съсловния характер на средновековния западноевропейски град. Светският му характер намира отражение във факта, че 1) всеки град има собствено, специфично градско право, носещо характерни за него особености (в цитата от Шекспир това също е подчертано – Законът на Венеция), както и че 2) светското право съществува наред с други светски правопорядъци: с правото на краля, с феодалното право, с манориалното право и с търговското право. В християнския свят отделният човек е живеел в условията на множество правни системи, всяка от които регулирала дадено общество / гилдия / съсловие, частично пресичащо се с други общества (всъщност средновековният град представлявал общество от общества, *communitas communitarum*). Църковното право регулирало защитата на християнската вяра, а градското право отстоявало светските ценности, свързани с обществения ред и справедливост (*Berman, Harold. J., Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition, Harvard University Press, 1983, с. 395*). Тези особености не съществуват в правото, прилагано в градовете в Древна Елада и в Римската империя. В древногръцките градове, които били политически образувания, гражданите притежавали политическите и имуществените права, съобразно правната уредба на полиса. Римският град пък не притежава свое собствено право. По отношение на римските граждани се е прилагало римското право, а по отношение на живеещите на територията на Римската империя, които не са римски граждани, се прилагало *jus gentium* (правото на народите).

„самозаробване“. Става въпрос за хора, родени свободни, но толкова бедни, че се „продават“ на другите...“⁵⁰.

Колонатът като преход между древността и Средновековието при изграждане на връзката собственост - личните права и свободи

Развитието на социално-икономическите и обществените отношения е съпроводено с изменения в уредбата на правата и задълженията между притежаващите собственост и тези, които не притежават такава. Постепенно се изграждат основите на друг тип уредба и правно положение. *Колонатът* е изява на тези промени. Въпреки изследователския интерес, той продължава да е една от най-неясните институции на Късната античност.

От средата на II век до IV се обособяват две обществени прослойки: *honestiores* – висшата аристократична прослойка, и *humilioris* – смирен, данъкоплатец, обикновените хора. До III век основната производствена единица е „villa“, която се основава най-вече на робския труд. Намаляването на робите – от една страна, и разрастването на латифундиите – от друга, обосновава възникването и утвърждаването на колоната, който в различните части на Европа ще развие специфични белези и ще получи различни имена.

По икономически причини колоните постепенно, но трайно, изпадат в зависимост от собственика на обработваната от тях земя. През 332 г. е издадена конституция, по силата на която колоните, които били напуснали дадената им под аренда земя без съгласието на собственика, подлежат на принудително връщани (*Cod. Theod. 5, 17, 1*), а през 356 г. бил издаден закон, по силата на който се забранявала продажба на земя без живеещите там колони (*Cod. Theod. 13, 10, 3*). Постепенно се оформя особен статут, по силата на който от една страна колоните могат да придобиват собственост върху недвижим имот, т.е. могат да сключват правни сделки, както и могат да встъпват в брак. От друга – колоните се считат „за роби на самата земя, на която са родени“; не могат да отчуждават имуществото си без съгласието на господаря си, а самият господар има дисциплинираща власт върху колона, включително притежавал правото да го прехвърля от едно имение в друго.

Същността на колоната се изразявала в прикрепването / закрепостяването на колона не към държавата, а към конкретен собственик на земя. Собственикът на земята

⁵⁰ Анджеа, А. Един ден в древен Рим – всекидневие, тайни и любопитни факти, С.: Колибри, 2010, с. 161.

отговаря за колона пред държавата. Така в публично-правно отношение възниква ново обществено положение за тези лица, което представлява нещо средно между арендатор, наемател на земята – от една страна, и роб – от друга. Този нов статус следвало да намери своята юридическа регламентация. Законодателството, както и съпътстващите го юридическа доктрина и съдебна практика, следвало да различат положението на колона както от този на роба, така и от положението на свободния. При уредбата на принудителните мерки, с които колонът се прикрепвал към земята, се създават множество и конкретни законови постулати. Когато обаче се търси решение на личния и на гражданскоправния статут на тези лица, късното римско право се изправя пред затруднения, които не успява да преодолее изцяло. Противоречиви са отговорите на множество съществени въпроси: колонът свободен ли е или не?; собственикът на земята негов *dominus* ли е или негов *patronus*?; какви са отношенията между роб и колон?; какъв е статутът на дете от колон и свободен; какви имуществени права има колонът върху своето имущество? Тези въпроси се решават нееднозначно в издаваните императорски конституции от този период, понякога дори противоречиво. Основната тенденция, която се откроява, е че колонът е свободен – от една страна, но в голяма степен личното му положение се урежда по правила, близки до статута на роб⁵¹.

Римското право уреждало както хипотезите за възникване на колонатни отношения, така и за тяхното прекратяване. Как един свободен става колон? Известни са няколко способа: 1) детето на колоните също е колон; 2) по давност – когато едно лице живее 30 години като колон, то става такъв; 3) чрез договор; 4) при прося. Освобождаването от колонатна зависимост можело 1) да бъде извършено от собственика на земята; 2) когато колонът е въведен в епископски сан или постъпи в манастир при наличие съгласието на собственика на земята; 3) чрез 30-годишна давност.

Европейското Средновековие ще стъпи на тази основа, доразвивайки така установените правни институти и личностни статут и създаващо нови. Сериозно влияние върху правната уредба ще окаже и Християнството.

Връзката икономически статус / липса на собственост – попадане във феодална зависимост в Западна Европа

⁵¹ *Ростовцев, М. И.* Колонат – статия – приложение към труда на Макс Вебер „Аграрная история Древнего мира, М., 2001, 488–489.

Развитието на феодалните отношения създава нови форми на икономическа зависимост. В Западна Европа – Англия, Франция, Германия и др., постепенно се изгражда строга феодална йерархия и отношения на субсидиарност, с ясно изразена стратификация. Регулирането се от най-вече от феодалното право⁵². Връзките на зависимост са нормално явление на всички социални нива в тази част на континента. Разликите са в природата на задълженията, поети от по-нисшата страна.

Особеност на западноевропейската средновековна правна система е, че попадането в лична зависимост се проявява по-скоро *под формата на личен акт*. При оформиля се с времето византийско-славянски обществен модел на Изток, попадането в зависимост е *следствие на публично-правен акт*.

Две от юридическите форми на попадане в зависимо и в подчинено положение поради недостиг на средства през Средновековието в Западна Европа са отношенията на серваж и на васалитет.

Серважът се определя като отношения, при които свободен мъж се предоставя под властта на господар, дава му обикновено и земята си и после я получава обратно като държане в замяна на парична рента, натурални плащания и/или работа за определен срок от време, често до живот или повече от един живот време. По-нисшата страна чрез това споразумение губи статуса си.

Израз на така оформилите се отношения е институтът на *commendatio* – използван като съществително, и в случая означава акт на доброволно подчиняване на свободен

⁵² Един от най-важните свързващи елементи на *феодалното право* било обединяването на политически и икономически права в ръцете на притежаващия ги – правото да управлява и правото да се разпорежда със земята. Юридическият термин, използван да обозначи това съчетание, е латинската дума *dominium*, с която следвало да се означава от една страна господство / власт (в източниците на англ. ез. се обозначава като „lordship“), и от друга страна – право на собственост (в източниците на англ. ез. – „ownership“). „Lordship“ е коректно използвана дума в случаите, в които следва да бъде обозначено правото на господаря да правораздава в собствен съд и да издава законодателни актове. „Ownership“ също е точната дума, стига да не се ограничава до значението, дадено на термина през XVII век, когато му е придаден смисъл на абсолютно, лично, изключително право над притежаваните неща. Напротив, феодалният *dominium* обичайно е ограничен, разделен и споделен под различни форми. Даден правен субект можел да притежава определени права върху земята, противопоставими срещу неговия господар, а този господар можел да притежава определени права върху същата земя, противопоставими на неговия господар, а също така и други права, противопоставими на господаря на господаря, който можело да бъде и кралят. Конкуриращите се права били насочени към самата земя, която била считана/определяна като вид юридическо лице. До средата на XI век отношенията господар и васал по отношение владееенето на земята – от една страна като част от феодалното право, и отношенията между господар и селянин като част от манориалното право – от друга, не са били елемент от систематизирана правна уредба. Такава се извършва през XI–XII век. (Berman, H. J., Law and Revolution – The Formation of the Western Legal Tradition, Harvard University Press, 1999, 297, 312).

мъж на друг. Така се създават правни отношения, по силата на които едно лице попада под *patrocinium* (защита, покровителство; клиенти – мн.ч.). Във времената на Каролингите се използва като глагол *commendare* в смисъла да се поставиш под защитата и властта на друг „*Munt*“ (вероятно *mund, munt* води до латинизирането му – лат. *mundium*).

Процедурата, формата, с която един свободен мъж встъпва в *patrocinium* на друг, можем да открием в правило № 43 в *Formulae Turonenses* (твърди се, че сборникът е от втората четвърт на VIII век): „Този, който се подчинява на властта на друг“ – „Към щедрия господар... Аз.... Тъй като на всички е известно, че нямам храна и дрехи, се обърнах, молейки за Вашата милост, и доброволно реших да се поставя във Ваша служба или доброволно да се подчиня. И аз направих това. Оттук нататък нека бъде така, че Вие ще се грижите за мен с храна и дрехи и то в такъв размер, в какъвто аз Ви служа и с тази служба заслужавам Вашата помощ. До своята смърт ще Ви служа и ще ви се подчинявам и през целия си живота не мога да се освободя от Вашата власт и закрила. С това Ние се споразумяваме, че всеки от нас, който иска да се откаже от това споразумение, дължи на отсрещната страна *Solidi*... За това беше прието за необходимо всяка от страните да разполага с подписан екземпляр от този титул/грамота/договор. И това направихме / свършихме го“⁵³.

Васалитетът (васалаж) означава отношенията между феодален владетел, получил земя от друг феодал, който е негов сюзерен. Сюзеренът покровителства и защитава своя васал. В замяна на това васалът се задължава да помага на своя сюзерен, най-вече под формата на военна подкрепа, когато такава е необходима, да следва указанията му за водене на външната и вътрешната политика, както и да изплаща договорените данъци. Като цяло васалитетът се развива в една почетна връзка, при която васалът – подчинената страна – дължи почетни задължения, по-специално военна подкрепа, които не компрометират неговия социален ранг. Най-ранните васали са безимотни лица в свитата на военни предводители, от които те получават различни почетни длъжности. Почетната служба традиционно се установява като кратък път за социален напредък. Така постепенно и васалитетът губи елемента на зависимост в Европа, особено на Запад от Рейн. През VIII век се утвърждава като почетна връзка, реализирана на основата на доброволна комендация. В някои страни, например в

⁵³*Ganshof, François-Louis. Was ist das Lehnswesen? Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1961., (Der Treueid), с. 77–80.*

Германия, васалитетът продължава да е израз на отношения, при които едната страна е с по-нисък ранг⁵⁴.

При изследване на договорните отношения за уреждане на социално-икономическа права и задължения през Средновековието, интерес представлява фразата „договорна взаимност“ („contractual reciprocity“), която обозначава феодален договор. Този договор се развива в Западна Европа в две форми: 1) *договор за почитане (homage)* или 2) *договор за вярност/за вярна служба (fealty) без почитане*. „Договорната взаимност“ е договор за въвеждане в конкретен статус, в конкретно правно положение. В този смисъл тя наподобява договора за брак – съпоставка, правена от юристите през XII век. За разлика от търговските договори, например, всички права и задължения по договора между лорда и васала са били определени от обичайното право и не е можело да бъдат променяни по волята на страните. Договорните аспекти са се съдържали във възможността да бъде дадено съгласието за встъпване в такива взаимоотношения. Договорът за почитане не е можело да бъде развалено по взаимно съгласие между страните, защото той се основавал на свещен обет / клетви, дадени като обвързващо задължение за цял живот. Напротив, договорът за вярност / за вярна служба можело да бъде развален по взаимно съгласие; договорът за почитане и договорът за вярност можело да бъдат развалени от всяка от страните при нарушаване на основните задължения по договора от другата страна. Взаимността при договора за почитане се основава на факта, че васалът става човек на лорда в замяна на което лордът става господар на васала. Това е взаимно обвързване за цял живот, запечатвано / подпечатвано с целувка – едва ли не подобна на брака. Обетът на васала за вярност включвало задължението васалът да управлява феодалното владение (ленът) вярно. Обетът на господаря (лорда) се изразявал в задължението господарят да не прекрива юридически определените граници на неговата власт, както и задължението да подпомага васала по различни начини. Васалът можел да дължи почитане и вярна служба към повече от един господар (лорд)⁵⁵.

⁵⁴ *Васалитетът*, разглеждан в по-широк аспект, е зависимост на една държава от друга; характерен за ранния и средния стадий на феодализма, през XVIII век, когато в Европа са се утвърдили централизирани национални държави, той е почти отрял. Берлинският договор създава, и то по пътя на международен договор, Княжество България като васално на Високата порта – един от последните исторически примери за васалитет.

⁵⁵ *Berman, H. J. Law and Revolution – The Formation of the Western Legal Tradition*, Harvard University Press, 1999 г., с. 306.

Наблюдава се объркване между васалитета и крепостничеството (серважа). Това объркване се обяснява с факта, че при серважа селяните, които се отдават заедно със земите си на господарите, губят своя статут; техните задължения и по-специално ангарията не са почетни съобразно стойностните стандарти на епохата.

Възможно ли е практиката да се поставиш сам под властта на друг поради бедност да поставя жалоните на съвременната демокрация, търсеца своите основания в Обществения договор?

Попадането в зависимост въз основа на договаряне е оказала влияние върху последващото развитие на правната теория. Авторите от Новото време в голяма част от случаите използват конструкции, създадени или в Античността, или в Средновековието. В договорната концепция на Лок е много вероятно основание за развитието на идеята му да е именно това договорно отношение, което намираме и в правило № 43 в *Formulae Turonenses*. Разглеждайки договорните отношения, които могат да бъдат отнесени към серважа, Лок пише: „Но дори някой да използва по толкова неправилен начин даровете Божии, с които е обсипан от неговата щедра ръка и дори да бъде жесток и безмилостен в крайна степен, то това не доказва, че собствеността над земята, даже в този случай, дава някакъв авторитет над човешките личности; това може да направи само договорът, защото авторитетът на богатия собственик и подчинението на нуждаещия се бедняк започват не с имуществото на господаря, а със съгласието на бедния човек, който предпочита да се подчини, вместо да умре от глад. И човекът, на когото той се подчинява, не може да претендира за повече власт над него, от тази, за която той се е съгласил в договора... (43)⁵⁶.

Русо също извежда аргументи за обществения договор от двустранното споразумение между двама души: „Щом някой човек няма природна власт над своя себеподобен и щом силата не създава никакво право, значи, че за основа на всяка законна власт между хората остават споразуменията. Ако частно лице, казва Гроциус, може да отчужди своята свобода и да стане роб на един господар, защо цял народ да не може да отчужди свободата си и да стане роб на един цар? Тук има доста двусмислени думи, които се нуждаят от обяснение; но нека се ограничим с думата *отчуждавам*. Отчуждавам (*aliéner*) означава давам или продавам. Когато един човек става роб другиму, той не се дава, той се продава, най-малкото срещу своето препитание; а срещу

⁵⁶ Лок, Джон. Два трактата за управлението, С.: ГАЛ-ИКО, 1996, с. 85.

какво се продава един народ?⁵⁷. Нещо повече, Русо разглежда именно договорното споразумение за поставяне на свободен в зависимост от друг поради неспособност да се издържа от собственото си имущество. Неправилно тази зависимост е представена или преведена като робство (посоченият по-горе цитат е от Глава четвърта от „За обществения договор“, озаглавена „За робството“). Русо смесва доброволното поставяне в зависимост, основаващо се на двустранно съглашение за почитане или за вяност (разпространено във Франция през Средновековието), със самопродажба поради бедност (характерно по-скоро за древния свят).

Когато обосновава принципите на своята теория на справедливостта, Ролс стъпва върху основите на теорията за обществения договор, поставени от Лок, Русо и Кант⁵⁸. Трябва да се отбележи, че за целите на своята теория Ролс разглежда аспектите на хипотетичен, а не на реален договор, при който първоначалните, изходните условия са неясни. Дуоркин аргументира част от своите концепции за човешките права, разглеждайки теорията на справедливостта на Ролс, основана на договорната теория⁵⁹. В контекста на настоящото изследване е разискваната от Дуоркин възможност всяка от потенциалните страни по обществения договор да наложи „вето“, т.е. да не приеме договора (с. 234). В този смисъл също могат да бъдат направени паралели с феодалната договорна взаимност, при която страната има възможност да вземе самостоятелно решение дали да осъществи договорна връзка, но няма възможност да променя условията на договора. И още една бележка, свързана с обществения договор – става въпрос за хартите, с които били основавани средновековните градове в Западна Европа през XI и XII век и клетвата, която гражданите публично полагали, декларирайки съгласието си да я спазват. В известен смисъл хартата и гражданската клетва били обществен договор, поради което и съвременната правна доктрина ги приема като един от основните източници при обосноваването на новата договорна теория в управлението. Градското право било право на тясно интегрирано общество, създадено върху основите на явен или подразбиращ се договор. Както посочва Бергман, градските харти, които се прочитали публично и с които се предоставяли определени права и свободи на гражданите (напр.

⁵⁷ Русо, Ж. За обществения договор, или принципи на политическото право – „Избрани съчинения“, т. I, С.: Наука и изкуство, 1988, 84–85.

⁵⁸ Ролс, Дж. Теория за справедливостта, С., 1998, с. 20.

⁵⁹ Вж. Дуоркин, Р. Да се отнасяме към правата сериозно, Шеста глава „Справедливост и права“, С.: ИК КХ, 2003, 205–245.

правото да създават свои органи за местно самоуправление, да построят крепостна стена, определени съдебни правомощия) не са договор в съвременния смисъл, тъй като те не са постигнати чрез споразумение, по силата на което всяка от страните по него да поеме определени задължения за определен период. Хартата за основаването на града се прочитала публично, а всички граждани полагали клетва или поредица от клетви, че ще спазват разпоредбите на хартата. Приемането на градските харти било по-скоро изразено съгласие за встъпване в постоянни отношения. Подобно на феодалния договор за васалитет или на брачния договор, то било съгласие да се приеме определен статут, т. е. да се стъпи в правоотношение, условията на което са определени от правото и които не можело да бъдат изменяни и договаряни от страните⁶⁰.

Дълговата зависимост в Следосвобожденска България и паралелите с банковото кредитиране след 1990 година

Развитието на собствеността и правата върху нея в България носят множество специфики. Реализираното в столетията натурално стопанство, непознаването и неспособността да се използва паричен капитал, както и ограниченият размер на стопанството, имат за последица втвърдяването на убеждението на българина, че единствено сигурното капиталовложение са недвижимостите⁶¹. Както посочва и Румен Аврамов, „най-сериозната, и може би единствената ефективна икономическа заплаха в България е била заплахата срещу имота... Това, което заслужава да се отбележи, е раздуването на разходите за частно строителство през най-тежките години на депресия. Влагането на пари в строителство е естествена реакция на ситуацията в банковата система и убежище на спестяванията“⁶².

Неяснотата, свързана с правото на собственост, и липсата на адекватно законодателство, което да може да регулира по подходящ начин както процесите по установяване, така и по придобиване на собствеността непосредствено след Освобождението, довежда до попадането на част от населението на Княжеството, особено земеделското, в тежка дългова криза. Последиците от това са сиромашия, която

⁶⁰ *Berman, Harold. J. Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition, Harvard University Press, 1983, с. 393.*

⁶¹ *Караджова, М. Някои исторически обусловени особености на правото на собственост в България, Law Journal of New Bulgarian University, 2/2018.*

⁶² *Аврамов, Р. Комуналният капитализъм. Из българското стопанско минало, т. I, С., 2007, 80–83.*

на съвременния стерилен политически език бихме определили като „социално изключване от обществения живот“, морална деградация и икономически упадък⁶³.

Дълговата криза на българското село в края на XIX век е последица от различни причини, една от които е липсата на капитал и подчинява селяните от цели села на лихвари.

Друга важна причина за развитието на такива социално-икономически отношения е въвеждането на западноевропейска нормативна уредба, желанието да бъде „модернизирано“ законодателството съобразно динамичните стопански отношения в Европа. Това, разбира се, е наложително в някои области на правото. Правото на собственост обаче в Османската империя почива на коренно различни принципи. Цялостното отричане на тези принципи и заменянето им с нова нормативна уредба в областта на предприемачеството, кредитирането и земеделието има пагубни последици за част от населението, което се оказва неспособно да разбере и приложи новостите. Османското право, прилагано столетия, има множество различия както от правото на шериата, така и от западноевропейската правна уредба. За разлика от правото на исляма, османското право включва както религиозни правни норми; така и светско право. Правните обичаи, действали преди земите и населението да бъдат завладени от османците, също съхраняват своето действие.⁶⁴

Но по отношение на собствеността османската правна система съхранява множество принципи на мюсюлманското право. На първо място, понятието за собственост по отношение на земята е силно ограничено в мюсюлманското право (земята принадлежи на Господ), което води до разширяване на понятието за владение (*possessio*) и до размиване на границите между владение и собственост. Същевременно според римската правна концепция, служеща за основа на континенталното право, правото за собственост включва *ius utendi*, *ius fruendi* и *ius abutendi*, т.е. владението изобщо не е елемент на правото на собственост. На второ място, и тази особеност е важна за настоящето изследване – *мюлкът*, е една от основните форми на собственост в

⁶³ По Георгиев, В., Ст. Трифонов, История на българите 1878–1944 в документи, т. I, 1887–1912, ч. I, С.: Просвета, 1994, дял IV, глава I: Социални отношения, 311–316.

⁶⁴ Правните системи се развиват най-общо в две посоки. Римското право и изграждащото се върху неговата основа континентално европейско право, се развива по пътя на нормативното обобщаване на широк кръг от правни казуси. Другият подход формулира правните норми въз основа на конкретни правни казуси. Мюсюлманската, както и англосаксонската принадлежат към вторите. Същевременно османските законодателни актове формулират и правни принципи, които да подпомагат цялостното разбиране и прилагане на и без това сложната и нерядко противоречива правна система.

мюсюлманското право, характеризираща се със силно изразен свещен характер. Той е част от арабската концепция ракаба (пълна собственост според шериата) и е неприкосновен, което прави невъзможни принудително отчуждаване и принудителна замяна на такива имоти.⁶⁵ При кредитирането по западния банков модел изваждането на собствеността, която гарантира личностното оцеляване, от закрилата на неприкосновеността, има за последица не само загуба на предоставените като гаранция имоти. Последицата е безизходица, водеща до деградация и отчаяние.

Според „Изложение за състоянието на Ловчанското окръжие през 1896–1897 г.“, населението на селата Владня, Смочин, Зелково, Продимчец е окончателно обезземлено от лихвари⁶⁶. Картината на попадането в дългова зависимост е ясно описана в „Сведения за задълженията на земеделците към лихварите“ (С., 1901 г.):

„А такава аномалност съществува у нас, и то в такъв размер, щото цели села се намират в икономически отпадък. Земеделците, вземани изцяло, не само че не прогресират в материално отношение, но напротив, отпадат, макар и бавно, но постепенно. Това отпадане е естествено следствие на непоносимите за тях задължения... Освобождението ни завари един беден народ с малко собствена земя, а отчасти и без такава. За да се снабди с нея една част от населението откупи със собствени средства имотите на забогателите турци, и то с доста висока цена, защото имотите им бяха много добри. По-голямата част от населението обаче е нямало собствени парични средства и за откупуването на земите е заемало от частни лица с много високи лихви. Понеже това изкупуване на земите стана сравнително в много кратък период и то когато в страната не съществуваха почти никакви кредитни учреждения, то на притежателите на свободни капитали се удаде най-удобно време за бързо и леко обогатяване. Заемите, сключвани при тия условия, са взели лихвоимски характер и върху новите стопански земеделци легнаха дългове, които парализираха десетки хиляди селски стопанства. ... Сиромашията и мизерията в това село е в крайния си предел, в следствие на това селяните в морално отношение са много отпаднали. При подобни условия от земеделеца не може да се очаква един добър гражданин“⁶⁷.

⁶⁵ *Мюлкът* се намира в чертите на населеното място и е в пълна собственост на своя притежател, като такъв можел да бъде не само поданик на империята, но и чужденец.

⁶⁶ *Андреев, М.* История на българската буржоазия и право 1878–1917, С.: Наука и изкуство, 1980, с. 78.

⁶⁷ По *Георгиев, В., Ст. Трифонов*, История на българите 1878–1944 в документи, т. I, 1887–1912, ч. I, С.: Просвета, 1994, 311–316.

От края на XIX в. до момента кризите, възникващи в следствие на необслужване на кредити, проявяват цикличност. Към момента както Националният статистически институт, така и БНБ отчитат динамичен ръст на кредитите за домакинствата, както и на ипотечните кредити. В не много далечен план тази тенденция се очаква да смени посоката си. Неспособността част от длъжниците да обслужат потребителските и жилищните си кредити е очаквана. Последиците са ясни – мизерия, липса на перспектива, обществен упадък, неспособни граждани.

Заключение

Сентенцията на Цицерон *Historia magistra vitae* („историята е учител в / на живота“) е подходящо начало за заключителните думи към този текст. Попадането в дългова зависимост съпътства обществото през вековете и все още е част от битието и на съвременния човек. В определени части на света тази зависимост продължава да съществува под формата на робство. С хилядолетията възможностите на кредитора да изисква обезпечаване и изпълнение на имуществен дълг с личността на кредитополучателя се трансформират. Но не изчезват.

Периодът на социализма се характеризираше с плановото строителство, както и с липсата на система за финансово кредитиране, съпоставима със съществуващия световен банков пазар. 90-те години на XX век завариха неподготвен българския гражданин да управлява своите доходи в новия пазарен контекст. Средното и висшето образование не съумяват и досега да предложат адекватно обучение, свързано с предоставяне на базови знания и умения за управление на личните доходи и спестявания, както и използването на кредит. Кое е предпоставка за попадане в дългова зависимост в нейните нови, съвременни измерения.

Актуален за българската действителност е и въпросът за подходяща законодателна регламентация на множество повтарящи се казуси, свързани с предоставянето на банкови кредити и защита правата на кредитополучателите. Нужна е политическа визия и законодателна далновидност за решаване на очаквани проблеми.